

अध्याय तीन : भू-उपयोग

३.१ भू-उपयोग

कुनै पनि जिल्लाको समग्र विकासका लागि त्यहाँको भू-उपयोगको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । जिल्लाको भू-उपयोग त्यहाँको भू-स्वरूप, पहाडी पाखा र ढाल र पानीको उपलब्धताले निर्धारण गरेका हुन्छन् । भू-उपयोगको यथार्थ जानकारीले त्यहाँ उपलब्ध कृषि, वन, वुट्यान र अन्य अवस्थामा रहेका जमीन र तीनका उपयोग सम्बन्धी तथ्यलाई उजागर गर्छ । यी तथ्यहरु जिल्लाको योजना तर्जुमा गर्नकालागि अत्यन्त उपयोगी हुन्छन् ।

जिल्लाको कूल कृषि योग्य जमिन ४८४१२ हेक्टर (४०.६८ प्रतिशत) रहेको छ । जिल्लामा विद्यमान कूल वन क्षेत्रफल ४२९१६ हेक्टर (३६.०६ प्रतिशत), भाडी २३६२६ हेक्टर (१९.७७ प्रतिशत), बाँझो जमिन २४०५ हेक्टर (२.०२ प्रतिशत), जलाशय ४०५ हेक्टर (०.३४ प्रतिशत) र हिउँ १३५२ हेक्टर (१.१४ प्रतिशत) रहेको छ । (नक्सा १३) ।

तालिका ३.१ भू-उपयोगको स्थिति

क्र.सं.	विवरण	क्षेत्रफल (हे.)	प्रतिशत
१	कृषि योग्य जमिन/घाँस	४८४१२	४०.६८
२	कूल वन जंगल	४२९१६	३६.०६
३	भाडी	२३६२६	१९.७३
४	जलाशय	४०५	०.३४
५	बाँझो जमिन	२४०५	२.०२
६	हिउँ	१३५२	१.१४
	जम्मा	११९०१६	१००.००

श्रोत : Environment Statistics of Nepal, 2004 केन्द्रीय तथ्यांक विभाग ।

नुवाकोट जिल्लामा २०३२ साल देखि २०३६ साल सम्म नापी हुँदा खेत, पाखो वारी र मिनाहा (वन, चरन, वाटो, खोला) ३ किसिमको जमिनको जम्मा कित्ता संख्या २६०७८१ र क्षेत्रफल १३९५४४ रोपनी, २ आना ४ पैसा ५ दाम अर्थात ७०९९१.८ हेक्टर जमिन रहेको थाहा हुन्छ । कुल क्षेत्रफल मध्ये सबभन्दा बढी (४१.० प्रतिशत) पाखो वारी त्यसपछि ३६.३ प्रतिशत मिनाहा र २२.७ प्रतिशत मात्र खेत रहेको देखिन्छ, (तालिका ३.२) ।

तालिका ३.२ : जमिनको किसिम, कित्ता संख्या र क्षेत्रफल

क्र.सं.	विवरण	कित्ता	क्षेत्रफल				प्रति कित्ता क्षेत्रफल (रोपनी)
			रोपनी	आना	पैसा	दाम	
१	खेत	८५३२९	३१७०७०	-२	-१	-२	३.७२
२	पाखो वारी	१६०२८३	५७९६८६	-१०	-०	-१	३.५७
३	मिनाहा (वन, चरन, वाटो र खोला)	१५१६९	५०६६८४	-६	-३	-२	३३.४०
	जम्मा	२६०७८१	१३९५४४४	-२	-४	-५	५.३५

श्रोत: नापी शाखा, विदुर, नुवाकोट ।

नापीको रेकर्ड अनुसार कूल क्षेत्रफल ७०९९१.८ हेक्टर जमिन देखिन्छ जुन तालिका ३.१ मा दिइएको क्षेत्रफल (११९०१६ हे.) भन्दा कम छ । यसरी क्षेत्रफल बढनुमा नापी पछि धादिङ्ग र काठमाण्डौं जिल्लाका केही भू-भाग नुवाकोट जिल्लामा गाभिन जानु नै प्रमुख कारण देखिन्छ । तालिका ३.२ अनुसार जिल्लामा जग्गा खण्डीकरण चर्को रूपमा समस्या रहेको देखिन्छ । खेत र पाखो दुवैमा प्रति कित्ता ३ रोपनी भन्दा केही बढी मात्र जमिन रहेको देखा पर्दछ । यो स्थिति आज भन्दा २७ वर्ष अगाडिको भएको हुँदा अहिलेको स्थिति भन खण्डीकरण भएको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । खेत र पाखो जमिनको गुणस्तर अनुसार हेर्दा खेत तर्फ आधा भन्दा बढी जमिन (५४.४ प्रतिशत) सीम, ३०.३ प्रतिशत दोयम र १३.४ प्रतिशत मात्र अवल रहेको देखिन्छ । पाखो तर्फ पनि आधा भन्दा बढी (५७.५ प्रतिशत) सीम, २७.१ प्रतिशत दोयम र १०.२ प्रतिशत मात्र अवल रहेको देखिन्छ । (तालिका ३.३)

तालिका ३.३: जमिनको गुणस्तर अनुसारको वर्गिकरण

(२०३३ देखि २०३६ सम्म नापी हुँदाको रेकर्ड अनुसार)

किसिम	अवल रो. आ. पै. दा.	दोयम रो. आ. पै. दा.	सीम रो. आ. पै. दा.	चाहार रो. आ. पै. दा.	जम्मा
खेत	४२४३३-२-३-१	९६२१५-११-३-३	१७२४४८०-१-२-२	५९४१-२-१-०	३१७०७०
पाखो वारी	५८४६६-१०-१-०	१५४०७०-२-३-१	३२८५७१-७-१-३	२९८८१-५-२-१	५७९६८९

श्रोत : नापी शाखा, विदुर नुवाकोट ।

३.२ कृषि क्षेत्र

जिल्लामा उपलब्ध कृषि भूमी र जंगलक्षेत्रको उपलब्धता त्यहाँको उत्पादन प्रणाली र वातावरणीय पक्षमा ठूलो महत्व राख्दछन् । नुवाकोट जिल्लामा गा.वि.स. स्तहमा कृषि क्षेत्रले ओगटेको प्रतिशत तालिका ३.४ मा दिइएको छ ।

तालिका ३.४ : कृषि क्षेत्रको वितरण

कृषिले ढाकेको क्षेत्रफल गा.वि.स. कुल भू- भागको अनुपातमा	गा.वि.स.हरु	गा.वि.स.संख्या
८० प्रतिशत भन्दा माथि	जिलिङ, कविलास, पञ्चकन्या, दाङसिङ	४
६० - ८० प्रतिशत	सुन्दरादेवी, ओखरपौवा, नर्जामण्डप, मदानपुर, खरानीटार, चतुराले, भद्रटार, बेलकोट, वागेश्वरी, थप्रेक, थानापति, तारुका, सुनखानी, समुन्द्रटार, रातमाटे, रालुकादेवी, महाकाली, लच्याङ्ग, कुमरी, खानीगाउँ, खड्गभन्ज्याङ, काउले, हल्देकालीका, कल्याणपुर, ककनी, गणेशस्थान, देउराली, चाउथे, चारघरे, विदुर न.पा.	३१
४० - ६० प्रतिशत	सुर्यमती, तुप्चे, तलाखु, मनकामना, लिखु, चौघडा, छाप, दुईपिपल, फिकुरी, गोर्खु, गोर्स्याङ, समुद्रादेवी, बालकुमारी, सिक्रे, सामरी, राउतवेसी, किन्ताङ, गाउँखर्क, बुधसिङ	१९
४० भन्दा कम प्रतिशत	उर्लेनी, शिखरवेसी, साल्मे, बुडताङ, भाल्चे, वेतिनी, वर्सुन्चेत, घ्याङ्गफेदी	८

श्रोत: भू-उपयोग नक्सामा आधारित, २०६३ ।

जिल्लाको सबभन्दा ठूलो गा.वि.स. घ्याङ्गफेदी हो । यसले कूल ११३४१ हेक्टर भूमी आगटेको छ जसमध्ये ७ प्रतिशत भूमी मात्र कृषि क्षेत्रमा छ । बाँकी ५३ प्रतिशत भू-भाग जंगल, १६ प्रतिशत बुट्यान र ८.१ प्रतिशत भू-भाग चरनमा पर्छ । जिल्लाको सबभन्दा विकट र अग्लो क्षेत्रमा हिउ पर्ने हुनाले यो गा.वि.स.को २ % भू-भाग काममा नआउने भागमा छ ।

तालिका नं. ३.४ अनुसार गा.वि.स.को भू-भागको तुलनामा कृषि भूमीको वितरण अध्ययन गर्दा नदीका मैदानी क्षेत्रमा अवस्थित गा.वि.स.हरुमा कृषि भूमीका प्राचुर्यता रहेको देखिन्छ । यस्ता गा.वि.स.हरु जिलिङ, कविलास, पञ्चकन्या, दाडसिङ छन् र यी गा.वि.स.हरुको कूल भू-भागको ८० प्रतिशत भन्दा बढी भाग कृषि क्षेत्रमा पर्छ । उत्पादनका हिसावले यी गा.वि.स. अत्यन्त राम्रा देखिए पनि वातावरणीय सन्तुलनका लागि आवश्यक वनजंगलको अनुपात अत्यन्त न्यून देखिन्छ । त्यस्तै जिल्लाका ३१ गा.वि.स.हरुमा कूल भू-भागको ६०-८० प्रतिशत भाग कृषि क्षेत्रमा पर्दछन् । समग्र मा भन्दा नुवाकोट जिल्लामा कृषि क्षेत्रको अवस्था राम्रो छ भन्न सकिन्छ । तर पनि जिल्लाका ८ गा.वि.स. हरूमा ४० प्रतिशत भन्दा कम क्षेत्रफल कृषिमा देखिन्छ । ती मध्ये पनि जम्मा ७ प्रतिशत भू-भाग कृषिमा भएको घ्याङ्गफेदी गा.वि.स. र २९ प्रतिशत भएको वर्सुन्चेत गा.वि.स. जिल्लाका अत्यन्त कम कृषि क्षेत्र भएका गा.वि.स.हरु हुन् ।

३.३ वन

भू-उपयोग कै आधारमा पर्यावरणीय अवस्थाको विश्लेषण गर्ने हो भने कृषि क्षेत्रले अधिकतम क्षेत्रफल ओगटेका गा.वि.स.हरु वातावरणीय समस्याबाट बढी प्रभावित हुन सक्छन् । त्यसकारण जिल्लाको समग्र अवस्था बढी समस्या ग्रस्त छ भन्न सकिन्छ । यस अवस्थालाई जिल्लाको जंगल क्षेत्रको वितरणबाट पनि आंकलन गर्न सकिन्छ । नुवाकोट जिल्लाको गा.वि.स. स्तरमा जंगलको वितरण अध्ययन गर्दा ६२ गा.वि.स.हरु (न.पा. समेत) मध्ये २६ गा.वि.स.मा कुल क्षेत्रफल मध्येको १० प्रतिशत भन्दा कम भू-भाग जंगल क्षेत्र छ (तालिका ३.३) । त्यस्तै १० - ३० प्रतिशत भू-भाग जंगल हुने गा.वि.स. हरू २० वटा देखिन्छन् । यसरी समग्रमा भन्दा जिल्लाको उत्तर तर्फ लाङ्गटाङ्ग राष्ट्रिय निकुन्ज र दक्षिण पूर्व तर्फ शिवपुरी राष्ट्रिय निकुन्जले केही गा.वि.स.का भूभाग छोएको भएता पनि जंगल क्षेत्र अत्यन्त सिमित छ । वातावरणीय सन्तुलनका लागि आवश्यक न्यूनतम शैद्धान्तिक मापदण्ड ४० प्रतिशत जंगल क्षेत्र हुनु पर्ने भएता पनि नुवाकोट जिल्लाको ७ वटा मात्र गा.वि.स. यस मापदण्ड भित्र पर्दछन् । जसमा सिक्रे, साल्मे, किम्ताङ, घ्याङ्गफेदी, बुडताङ, वेतेनी र वर्सुन्चेत छन् । चारघरे, गणेशस्थान, कविलास, हल्देकालिका, लच्याङ, रालुकादेवी र सुन्दरादेवी जिल्लाका यस्ता गा.वि.स. हुन् जसमा गा.वि.स.का कूल भू-भागको १ प्रतिशत भन्दा कम क्षेत्रफलमा मात्र जंगलको रहेको देखिन्छ ।

तालिका ३.३ : वन क्षेत्रको वितरण

वनजंगलले ढाकेको क्षेत्रफल गा.वि.स.को कूल भूभागको अनुपातमा	गा.वि.स.हरु	गा.वि.स.संख्या
१० प्रतिशत भन्दा कम जंगल भएका	सूर्यमती, थानसिङ, सुन्दरादेवी, रालुकादेवी, पञ्चकन्या, नर्जामण्डप, मनकामना, लच्याङ्ग, कुमरी, खानीगाउँ, खरानीटार, हल्देकालिका, कल्याणपुर, कविलास, गणेशस्थान, देउराली, थानसिङ, चारघरे, भद्रुटार, वागेश्वरी, समुद्रादेवी, गेर्खु, गोर्स्याङ्ग, जिलिङ्ग, चौघडा, विदुर न.पा.	२६
१० - ३० प्रतिशत	वेल्कोट, चतुराले, चाउथे, दुईपिपल, फिकुरी, ककनी, काउले, खडगभन्ज्याङ, मदानपुर, महाकाली, ओखरपौवा, रातमाटे, सामरी, समुन्द्रटार, सुनखानी, तारुका, थानपती, थप्रेक, तुप्चे, उर्लेनी	२०
३० प्रतिशत भन्दा माथि	तलाखु, सिक्रे, शिखरवेसी, साल्मे, राउतवेसी, लिखु, वुडताङ, बुधसिङ, भाल्चे, वेतेनी, वसुन्चेत, बालकुमारी, किम्ताङ, सुन्दरादेवी, गाउँखर्क, घ्याङफेदी	१६

श्रोत: भू-उपयोग नक्सामा आधारित २०६३

३.४ ग्रामीण क्षेत्रमा भू-उपयोग

ग्रामीण क्षेत्रको भू-उपयोग बारे आधिकारिक तथ्यांक उपलब्ध छैन । जिल्लामा रहेको एउटा नगरपालिका विदुर न.पा. क्षेत्र बाहेकको सम्पूर्ण भू-भाग ग्रामीण क्षेत्रमा पर्दछ । नगरपालिकाको क्षेत्रफल ३४.५५ वर्ग कि.मी. भएको हुँदा बाँकी क्षेत्रफल १)०८६.४५ वर्ग कि.मी. (९६.९ प्रतिशत) ग्रामीण क्षेत्रमा पर्दछ । यसैले ग्रामीण क्षेत्रको भू-उपयोगले जिल्लाको समष्टिगत भू-उपयोग प्र ति विभिन्न गठ्ठ भन्न सकिन्छ ।

३.५ शहरी क्षेत्रमा भू-उपयोग

शहरी क्षेत्रमा भू-उपयोग बारे आधिकारिक तथ्यांक उपलब्ध नभएको हुँदा यस बारे विश्लेषण गर्न सकिएन । विदुर नगरपालिका रहेको क्षेत्रको भू-उपयोगको मोटामोटी रूपमा अवलोकन गर्दा धेरै भाग समथर मैदानले ओगटेको र केही भाग पहाडी क्षेत्रमा रहेको देखिन्छ । नगरपालिका क्षेत्र भित्र वन जंगलले ७६३४८ हे. अर्थात् २२.१ प्रतिशत ओगटेको र केही भाग त्रिशुली र सूर्यमति खोलाले ओगटेको छ ।

जिल्लाको १ नगरपालिका बाहेक अरु २,३ स्थानमा गा.वि.स. वा गा.वि.स.हरुका केही वडाहरु मिलाएर नगर विकासका संभावित क्षेत्रकोलागि प्रस्ताव भै सरकारमा पेश भएको छ । यस्ता प्रस्तावित नगर क्षेत्रहरुमा ककनी (रानीपौवा), थानसिङ, गणेशस्थान, रातमाटे तथा आसपासका क्षेत्रहरु पर्दछन् ।

३.६ ग्रामीण क्षेत्रको भू-उपयोगमा विद्यमान समस्या तथा सवालहरू

१. ग्रामीण क्षेत्रको भू-उपयोग प्रणाली खास गरी खेती प्रणाली परम्परागत शैलीको रहेको र अवैज्ञानिक रहेको हुँदा खेती लगाइएको जमिनबाट अधिकतम प्रतिफल पाउन सकिएको छैन ।
२. अवैज्ञानिक किसिमको गह्रा प्रणाली र खण्डीकृत जमिनले गर्दा खेती योग्य भूमिको उच्चतम उपयोग गर्न समस्या रहेको छ ।
३. जिल्लाको सबैजसो ग्रामीण क्षेत्रमा सडक लैजाने लहर चलेको तर त्यस्को दीगोपन कायम गर्ने तथा भू-संरक्षण तर्फ आवश्यक ध्यान नदिएको हुँदा पैट्रो र वातावरणीय समस्या सिर्जना भएका छन् । धेरै गा.वि.स.हरुमा मौसमी सडकको सुविधा पुगिसकेको छ तर यी सडकहरु कच्ची भएका र वर्षातको पानी (Runoff) बग्नको लागि नालाको उचित व्यवस्था नभएको हुँदा वर्षामा भू-क्षय, बाढी, पहिरो आदि हुने क्षति सडक गर्ने र ग्रेटो बगेर गै नदी कटान गर्ने वा उर्वर खेतमा ग्रेटो, ढुंगा वा बालुवा थुप्र न जाने समस्या तीव्र हुँदै गएको छ ।
४. अति पातलो र छरिएर बस्ती बस्ने, उर्वर खेतमा वा नदी कटान वा भू-क्षय हुने क्षेत्रमा पनि बस्ती बस्ने समस्याहरु रहेका छन् । भू-उपयोगको स्थिति अनुकूल योजना नबनाई बस्ती बृद्धि हुँदै जादा जनतालाई भौतिक, आर्थिक र सामाजिक पूर्वाधार उपलब्ध गराउन गाह्रो हुने तथा लागत बढ्ने समस्या देखिएको छ । यसैगरी भू-क्षय, बाढी, खेतीयोग्य जमीन घट्ने र वन तथा वातावरण क्षेत्रमा नकारात्मक असर पर्ने जस्ता समस्याहरु विद्यमान छन् ।

३.७ ग्रामीण क्षेत्रमा भू-उपयोगका संभावना तथा अवसरहरू

१. विगतको तुलनामा धेरै ठाँउमा वन उपभोक्ता समिति गठन भएको र सामुदायिक वन समेत धेरै बढ्न गएकोले वनको संरक्षण, वृक्षारोपणले हुन गै जिल्लामा हरियाली बढ्न गएको छ । वन उपभोक्ता समिति लाई सामुदायिक वन हस्तान्तरण गर्ने क्रम बर्षेनी बृद्धि भैरहेको छ । वन क्षेत्रको व्यवस्थापनमा सामुदायिक अग्रसरता निकै बढेको परिपेक्ष्यमा यस्ता वन क्षेत्रभित्र खेती गर्न सम्भाव्य जडीवुटीहरुको खेती गरी आम्दानी बृद्धि गर्न सकिने देखिन्छ ।
२. केही समय यता दुर्गम र बस्ती अयोग्य ठाउबाट अलि सुगम वा नजिकको बजार क्षेत्रमा बसाई सार्ने क्रम बढ्दै गएको देखिन्छ । यस्तो क्रमलाई व्यवस्थित रूपमा अगाडी बढाउन सके सीमान्त जमिनको संरक्षण भै भू-क्षय पहिरो जस्ता समस्या रोक्न सकिने छ ।
३. जिल्लामा सडक सुविधा, विद्युत, बजार, संचार र प्रविधि जस्ता पूर्वाधारमा क्रमिक विकास र विस्तारले गर्दा सडक नजिकका क्षेत्रमा बस्ती विकास हुने संभावना देखिएको हुँदा यसलाई व्यवस्थित गर्नु जरुरी छ ।

३.८ शहरी क्षेत्रको भू-उपयोगका विद्यमान समस्या तथा सवालहरु

१. नगरपालिकाका अधिकांश वस्तीहरुमा खुला ढल प्रणाली रहेको र फोहर व्यवस्थापनको लागि आवश्यक प्रवन्ध हुन नसक्दा पानीको श्रोत र त्रिशुली नदी तथा अन्य खोलाहरु क्रमशः प्रदुशित हुँदै गएका छन्। दीर्घकालीन सोचका आधारमा नगर क्षेत्रको भू-उपयोग योजना बनाई आवास क्षेत्र, बजार क्षेत्र, चौर, पार्क, खेल मैदान, बाल क्रिडास्थल, कृषि क्षेत्र, हरित क्षेत्र औद्योगिक क्षेत्र छुट्याई नगर विकास योजना तर्जुमा गर्नु आवश्यक देखिएको छ।
२. व्यवस्थित नगर विकासको लागि नगर क्षेत्रको भू-उपयोग योजना वन्न नसेकेको हुँदा अव्यवस्थित बसोबास बढ्दै गइरहेको र बस्तीका लागि अयोग्य (भू-क्षय हुने, वाढी, नदी कटान हुने तथा सीमान्त) जमीनमा पनि घर/टहरा बनाउने क्रम जारी रहेको छ।
३. नगरको रुपमा विकास हुने सम्भावित र अन्य सम्भावित क्षेत्रहरुमा पूर्वाधार र अन्य सुविधा (Public Utilities) विकास गर्ने तर्फ ध्यान दिइएमा विदुर नगरपालिका क्षेत्रमा बढ्दै गएको वसाई सराईको चाप र प्रदुषण कम गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ।
४. नगर क्षेत्रमा धुलो, धुँवा ध्वनी एवं जल प्रदुषणको समस्या तीव्र रुपमा बढ्दै गएको हुँदा यस लाई कम गर्ने तर्फ ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ।
५. नगरपालिकामा बस टर्मिनल निर्माण नभएकोले गर्दा यातायात व्यवस्थित हुन सकेको छैन।